

انوری، حسن، ۱۳۱۲ -
کلک خیال‌انگیز: فرهنگ بسامدی و تصویری دیوان حافظ / حسن انوری، احمد معین‌الدینی، فاطمه معین‌الدینی. -
تهران: سخن، ۱۳۸۵ -
ج ۵

ISBN 964-372-164-7 (دوره)
ISBN 964-372-159-0 (ج ۱)
ISBN 964-372-160-4 (ج ۲)
ISBN 964-372-161-2 (ج ۳)
ISBN 964-372-162-0 (ج ۴)
ISBN 964-372-163-9 (ج ۵)

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
۱. حافظ، شمس‌الدین محمد، ۷۹۲ق، دیوان - کشف‌اللغات. ۲. حافظ، شمس‌الدین محمد، ۷۹۲ق. -
واژه‌نامه‌های بسامدی. ۳. شعر فارسی - قرن ۸ق. الف. معین‌الدینی، احمد. ب. معین‌الدینی، فاطمه، ۱۳۵۶ - ج. عنوان. د.
عنوان: فرهنگ بسامدی و تصویری دیوان حافظ.

۸۵۱/۳۲

۸۵۸ الف / PIR ۵۴۳۳

کتابخانه ملی ایران

۸۵-۷۸۴۶

کَلک خیال انگیز

(فرہنگ بسامدی و تصویری دیوان حافظ)

دکتر حسن انوری • احمد معین الدینی • دکتر فاطمہ معین الدینی

جلد اول

آ-پ

کلیک خیال انگیز

(فرهنگ بسامدی و تصویری دیوان حافظ)

تألیف

دکتر حسن انوری، احمد معین‌الدینی، دکتر فاطمه معین‌الدینی

جلد اول

شامل حروف آ-پ

چاپ اول: ۱۳۸۵

لیتوگرافی: صدف

چاپ: تک

صحافی: صحافی ایران

تیراژ: ۲۲۰۰ نسخه

امور فنی و رایانه: سینا آقاجانی

ISBN: 964-372-159-0

شابک جلد اول: ۹۶۴-۳۷۲-۱۵۹-۰

ISBN: 964-372-164-7

شابک دوره: ۹۶۴-۳۷۲-۱۶۴-۷

پیش‌گفتار

کتابی که پیش روی دارید مجلد اول از مجلدات پنجگانه «کلک خیال‌انگیز» یا فرهنگ بسامدی و تصویری دیوان حافظ است. مراد از فرهنگ بسامدی آن است که تعداد دفعات تکرار هر واژه را که در اثری همچون دیوان حافظ آمده در یک جا و همراه با بیت و شماره بیت در مآخذ مربوط نشان دهیم و مراد از تصویری Imaginaire آن است که کلیه ترکیبات وصفی، اضافی، عطفی و ترکیبات حاصل از این سه نوع را که از نظرگاه شعری، تصویر Image ساخته‌اند به ترتیب الفبایی در خلال بسامد واژه‌ها و هر ترکیب را در جای الفبایی خود همراه با بیت مربوط در اختیار مراجعه‌کنندگان قرار دهیم و اینک برای آگاهی مراجعه‌کنندگان و بهره‌جویی بهتر از کتاب توجه را به موارد زیر جلب می‌کنیم:

✽ در آغاز، نسخه چاپ قزوینی - غنی فیش شده سپس به ترتیب با نسخه‌های خانلری، بهروز - عبوضی، نیساری، و سایه مقابله شده و اختلافات نسخه قزوینی با هر یک از نسخه‌های مزبور و در موارد خاصی اختلافات بعضی از آنها با یکدیگر نشان داده شده است.

✽ ابیاتی که در ذیل یک کلمه یا ترکیب آمده با ترتیب زیر است:

۱. متن قزوینی - غنی. ۲. اشعار پایان کتاب قزوینی - غنی شامل مثنوی، قطعات، رباعیات. ۳. قصاید در آغاز چاپ قزوینی - غنی. ۴. حواشی چاپ قزوینی - غنی.
۵. متن چاپ خانلری (در مجلد اول). ۶. ملحقات، قطعات، رباعیات (در مجلد دوم چاپ خانلری). ۷. حواشی خانلری (در مجلد اول). ۸. متن چاپ بهروز - عبوضی.
۹. مثنویها، ترکیب‌بند، مقطعات، ماده‌تاریخها، رباعیات، فردیات، معنیات، و هجا (در صفحات پایانی چاپ بهروز - عبوضی). ۱۰. متن و اشعار پایان کتاب در چاپ

نیساری. ۱۱. متن اشعار و ملحقات پایان کتاب در چاپ سایه.

* کنار هر بیت دو شماره می‌بینید که با ممیز از هم تفکیک شده‌اند، مثلاً ۷/۱۵۰، عدد سمت راست ممیز نشانه شماره غزل و عدد سمت چپ نشانه شماره بیت است و اگر حرفی هم کنار عدد سمت چپ ممیز باشد نشانه اختصاری نسخه مورد نظر است.

چون نسخه اساس، چاپ قزوینی- غنی بوده است، ابیات سایر نسخه‌ها در صورتی ذکر شده‌اند که اختلاف یا اضافه‌ای نسبت به نسخه اساس داشته‌اند. در موردی که هیچ اختلافی میان منابع مذکور وجود ندارد تنها به ذکر بیت از نسخه اساس اکتفا شده است.

* در افعال، علاوه بر ترتیب فوق، ترتیب ساختهای فعلی هم به شرح زیر رعایت شده است: مضارع ساده، مضارع التزامی، مضارع اخباری، ماضی ساده (مطلق)، ماضی استمراری، ماضی التزامی، ماضی بعید، ماضی نقلی، مستقبل، فعل غیرشخصی، امر.

* چنان که گفتیم ترکیبات وصفی مانند یاقوت سرخ‌رو، زهد خشک، می خوشگوار، زهد گران، و ترکیبات اضافی مانند چاه زرخدان، وقت گل، باده صبوح، لطف ازل، و ترکیبات عطفی مانند تسبیح و طبلستان، شاهد و ساقی، و قافیه‌سنج و بذله‌گو و همچنین ترکیبات مرکب از اینها مانند شراب لعل و جای امن و یار مهربان ساقی، شرح شکن زلف خم اندر خم جانان، شکوه آصفی و اسب باد و منطق طیر، و ترکیباتی نظیر شرمسار از رخ ساقی و می رنگین، شعر حافظ و آن طبع همچو آب را مدخل کرده‌ایم تا اولاً جنبه تصویری آنها و ثانیاً جنبه باهم‌آیی (collocation) آنها را نشان دهیم.

* در ترکیبات تصویری علاوه بر این که کل آن به عنوان یک واحد تصویری آمده، به ترتیب از آغاز با حذف عنصر اول، عناصر دیگر هر کدام در جای الفبایی خود آمده است، مثلاً هر یک از واحدهای زیر در جای الفبایی خود آمده‌اند:

آن خال و خط و زلف و رخ و عارض و قامت

خال و خط و زلف و رخ و عارض و قامت

خط و زلف و رخ و عارض و قامت

زلف و رخ و عارض و قامت

رخ و عارض و قامت

عارض و قامت

قامت

یا

زوایای طربخانه جمشید فلک

طربخانه جمشید فلک

جمشید فلک

فلک

در مواردی که واژه با صفت اشاره «آن» و «این» موصوف شده، نیز نوعی تصویر ساخته شده است. مثلاً آن دایره در بیت:

دل چو پرگار به هر سو دورانی می‌کرد و اندر آن دایره سرگشته پابرجا بود

یا آن دست بلوری در بیت:

هر می لعل کز آن دست بلوری ستدیم / آب حسرت شد و در چشم گهربار بماند

از این رو آن دایره و آن دست بلوری نیز به صورت مدخل آمده‌اند.

※ افعال پیشوندی در جای الفبایی خود آمده مثلاً برانگیختن ذیل حرف ب آمده و نباید آن را در حرف الف جستجو کرد.

※ ساختهای فعلی در زیر مصدر فعل آمده است، همچنین است افعال عربی که در زیر مصدر آنها آمده است، مانند بیت:

بعدت منک و قد صرت ذائباً کهلال ...

که در ذیل صیرورت آمده است.

※ کلمات جمع عربی در ذیل خود این کلمات آمده است نه در ذیل مفرد، مثلاً اوضاع در حرف الف آمده نه ذیل وضع.

※ اگر هنگام جستجو، بیت مورد نظر در ذیل کلمه یافت نشود باید در سطور یا صفحات بعد در ذیل ترکیبات آن کلمه جستجو شود.

※ در افعال مرکب مانند آخر آمدن علاوه بر این که در ذیل آخر آمدن آمده است ذیل آمدن هم به صورت آمدن (آخر...) آمده است.

※ عبارتهای فعلی نظیر به کام رسیدن، یک بار به همین صورت و یک بار دیگر در

رسیدن به صورت رسیدن (به کام...) و بار سوم در ذیل کام به صورت کام (به... رسیدن) آمده است.

همچنین در امثال «بندگی خواجه جلال‌الدین کن» یک بار بندگی خواجه جلال‌الدین بار دیگر بندگی کردن و همچنین خواجه جلال‌الدین و جلال‌الدین هرکدام در جای خاص خود آمده است.

※ اگر فعلی در بیت دو دفعه آمده باشد مانند:

مدهی خواست که آید به تماشاگاه راز / دست غیب آمد و بر سینه نامحوم زد

آید در ردیف خود و آمد هم در ردیف خود همراه با بیت آمده‌اند.

※ در مواردی ابیات یک غزل پشت سر هم آمده است و این آنجاست که غزل دارای ردیف است، مثلاً در غزلی با ردیف «به من آر» ذیل آوردن تمام غزل به ترتیب ابیات پشت سر هم آمده است.

※ گفتیم که اختلاف نسخ را نیز نشان داده‌ایم. مثلاً در ذیل خبث حسودان این بیت و ارجاع را می‌بینید:

دلا ز خبث حسودان مرنج و واثق باش / که بد به خاطر امیدوار ما نرسد. / ۷/۱۵۰ س [غزل ۱۵۰ بیت هفتم از نسخه سایه]

← رنج حسودان ۷/۱۵۶ و طعن حسودان ۷/۱۵۲ خ

یعنی در نسخه سایه خبث حسودان و در نسخه قزوینی - غنی رنج حسودان و در نسخه خانلری طعن حسودان است با شماره غزل و شماره بیت که هرکدام در جای خود آمده است، یا در ذیل «آفریدن» این بیت را می‌بینید:

جسمی که دیده باشد کز روحش آفریدند / زین خاکیان مبادا بر دامش غباری ۳/۴۳۵ خ

(غزل شماره ۴۳۵ بیت سوم از نسخه خانلری) و در زیر آن این ارجاع را می‌بینیم:

← آفریدن ۳/۴۳۳ س

یعنی رجوع کنید به ذیل همین آفریدن (چند سطر پایین‌تر) به بیت سوم از غزل ۴۳۳ که از نسخه سایه نقل شده است. و در آنجا این بیت را می‌بینید:

جسمی که دیده باشد از روح آفریده / زین خاکیان مبادا بر دامش غباری ۳/۴۳۳ س

علاوه بر این ذیل بیت منقول از خانلری این ارجاع نیز هست:

← جان ۳/۴۴۴

یعنی رجوع کنید به واژه جان، بیت سوم از غزل ۴۴۴ را ببینید و وقتی به ذیل واژه جان مراجعه کنید این بیت را می‌بینید:

هرگز که دیده باشد جسمی ز جان مرکب / بر دامنش مباد ازین خاکیان غباری ۳/۴۴۴

← آفریدن ۳/۴۳۵ خ ← جسم ۳/۴۳۵ خ

بدین ترتیب با ارجاعات، مراجعه‌کننده اختلاف نسخ را درمی‌یابد.

※ اگر اختلاف در حد یک کلمه بوده، ارجاع داخل گیومه نیست ولی اگر اختلاف در بیش از یک کلمه بوده ارجاع در داخل گیومه گذاشته شده است.

※ در مواردی در ذیل یک مدخل به همان مدخل منتها به شماره دیگر ارجاع شده است مثلاً ذیل آتش زدن در بیت

صد آفرین خدا بر بلای آن طوفان / که زد به خرمین ما آتش محبت او. ۳۹۷/خ

به آتش زدن ۳/۴۰۵ ارجاع شده سه سطر پایین‌تر مرجوع به به این شکل آمده

چراغ صاعقه آن سحاب روشن باد / که زد به خرمین ما آتش محبت او. ۳/۴۰۵

※ طبیعی است که گاهی اختلاف در شکل مدخل باشد مثلاً رواق و طاق معیشت

در یک نسخه و رواق و طاق مقرنس در نسخه دیگر؛ در چنین مواردی مدخلها و ابیات مربوط به آنها پشت سر هم آمده و با اختصارات ش.ب.و.ش.ق (شاهد بعد و شاهد قبل) به هم ارجاع شده‌اند.

اختلاف کل مصراع نیز نشان داده شده است، مثلاً در ذیل آب خورشید این بیت

را می‌بینید:

آب خورشیدش ز منقار بلاغت می‌چکد / زاغ کلک من به نام ایزد چه عالی مشرب است.

۸/۳۰ع

← آب حیوان ۹/۳۱ و آب حیوان ۵/۴۱۰

اختصارات یعنی بیت در غزل ۳۰ [بیت هشتم] از نسخه بهروز-عبوضی نقل

شده است و رجوع کنید به ذیل آب حیوان ردیف غزل ۳۱ بیت نهم و ردیف غزل

۴۱۰ بیت پنجم. وقتی که به آب حیوان ردیف ۹/۳۱ مراجعه می‌کنید می‌بینید بیت

چنین است:

آب حیوانش ز منقار بلاغت می‌چکد / زاغ کلک من به نام ایزد چه عالی مشرب است. ۹/۳۱

و در ۵/۴۱۰ می‌بینید که چنین است

آب حیوانش ز منقار بلاغت می‌چکد/ طوطی خوش‌لهجه یعنی کلک شکرخای تو. ۵/۴۱۰
بدین ترتیب نه تنها اختلاف نسخه‌ها نموده شده بلکه این نکته که بیت در جای دیگر با تغییر مصراع دوم آمده خاطر نشان شده است.

کلیه ابیاتی که در حواشی دیوانهای مختلف حوزه کاربرد ما (به جز سایه و نیساری که حاشیه ندارد) وجود دارد نیز فیش شده و با علامتهای اختصاری حق (= حاشیه قزوینی)، حخ (= حاشیه خانلری) و حع (= حاشیه بهروز-عیوضی) در جای الفبایی خود آمده است.

※ حروف ابجدی «قبو، قیز، قبیح، قبط، فک، فکا، فکب، فکج، فکد، فکه، فکو، فکز، فکح، فکط، قل، قلا، قلب» شماره صفحات قصاید در حافظ قزوینی است.
※ انتخاب هر کدام از نسخه‌های پنجگانه، وجهی دارد که اجمالاً ذکر می‌شود: نسخه قزوینی - غنی از آن جهت به عنوان مبنا و پایه کار برگزیده شد که اولین نسخه چاپی و معتبر دیوان است که تا به امروز اعتبار و اهمیت خود را نگه داشته است. نسخه خانلری از آن جهت برگزیده شد که با شیوه‌ای بدیع تصحیح شده و اختلافات را در تعدادی از نسخه‌ها نشان می‌دهد و نسخه بهروز-عیوضی از آن جهت که بر سه نسخه قدیمی متکی است و در عین حال بیشترین اختلاف را با نسخه قزوینی - غنی دارد، نسخه نیساری نیز از آن جهت که در تصحیح آن بیشترین تعداد نسخه مبنای کار بوده است و سرانجام نسخه سایه از آن جهت برگزیده شد که به نظر ما متکی بر بهترین انتخاب در تصحیح است.

※ من کار این کتاب را در سال ۱۳۶۱ با یاری گروهی از دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت معلم در مقطع کارشناسی شروع کردم^(۱) و کل دیوان چاپ قزوینی - غنی را از ابتدا تا انتها دو بار فیش برداری کردیم. در زمستان سال ۶۴ که با چند تن از دانشجویان مبرز فیشها را مقابله می‌کردم که اشتباهی در نقل صورت نگرفته باشد، یکی از آنان خانم فاطمه معین‌الدینی دانشجوی سال دوم همان رشته زبان و ادبیات فارسی بود که بعدها در سال ۱۳۷۹ از دانشگاه تهران دکترای زبان و ادبیات فارسی گرفت. خانم معین‌الدینی که در اواخر اسفند ۶۴ برای گذراندن

۱. در آن موقع فرهنگ واژه‌نمای شادروان خانم مهین‌دخت صدیقیان هنوز منتشر نشده بود. چاپ اول آن در سال ۱۳۶۶ انتشار یافت.

تعطیلات عید به موطن خود ماهان می‌رفت تعدادی از فیشها را با خود برد که در اوقات فراغت مقابله کند. پدر ایشان شادروان احمد معین‌الدینی دبیر بازنشسته زبان و ادبیات فارسی که تمام ایام خدمت را در بندرعباس به تعلیم و تربیت فرزندان آن دیار گذرانده بوده، علاقه‌مند شده بود که در کار مقابله فیشها به دختر خود کمک کند و اندک‌اندک این علاقه به آنجا رسیده بود که باب مکاتبه را با من باز کرد و داوطلب شد که همه فیشها برای مقابله به ماهان انتقال یابد و نیز در دیداری پیشنهاد کرد که فیشها با نسخه خانلری نیز مقابله شود و چنین بود که در دیدارهای متعدد بعدی، که چند بار من به ماهان رفتم و چند بار او به تهران آمد و نامه‌های متعددی که میان من و او مبادله شد، مقرر گردید که فیشها علاوه بر نسخه خانلری با نسخه بهروز-عیوضی نیز مقابله و اختلافات یادداشت گردد و پس از سالها در سالهای آخر عمر شادروان احمد معین‌الدینی با نسخه نیبیری و سایه نیز مقابله شد و سرانجام به صورتی که در این مقدمه گذشت تنظیم گردید. اما دریغ‌اکه آن یار عزیز در اردی‌بهشت ۱۳۷۸ رخت حیات از دهلیز اجل بیرون برد و خاطره‌ای نیکو از خود در اذهان باقی گذاشت و نشد که کتابی را که آن‌همه درباره‌اش زحمت کشیده بود به صورت چاپی ببیند. آن شادروان مردی آزاده، فرهیخته و نیکو خصال بود. در آن شهر کوچک ماهان کتابخانه‌ای برای خود ترتیب داده بود. از اهل علم هر کس که گذارش به ماهان می‌افتاد با او دیداری می‌کرد. دبیران و آموزگاران در ماهان و کرمان به محضرش می‌شتافتند و اشکالات خود را از او می‌پرسیدند. اینک هفت سال پس از درگذشت او کتاب حاضر با همت فرزند برومندش خاتم دکتر فاطمه معین‌الدینی معاون دانشگاه پیام نور کرمان زیور طبع یافته است، کوشش این مأجور و روح آن غریق شادمانی باد.

در پایان لازم می‌دانم از خانم زهرا حسنی که کل کتاب را حروف‌نگاری کرده و از خانم منیژه سیوندی که در انتهای کار یک بار دیگر نسخه‌های حروف‌نگاری شده را بازبینی نموده و از آقای سینا آقاجانی که به کتاب، به صورتی که ملاحظه می‌شود، شکل نهایی داده و از دوست عزیزم آقای علی اصغر علیمی که کتاب را در سلسله انتشارات سخن به چاپ رسانده سپاسگزاری کنم.